

تحلیل فقهی - حقوقی وقف پول با مطالعه تطبیقی در انگلیس و برخی کشورهای اسلامی

امیر رضائی گیل کلايه^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۲۰

علی چهکنندی نژاد^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۲۵

ابراهیم تقی زاده^۳

چکیده:

یکی از اقدامات خیر خواهانه که در اسلام بدان بسیار تاکید شده، سنت حسنه وقف می باشد. برتری بُعد معنوی وقف نسبت به سایر شیوه های انتقال اموال نه تنها موجب ارضای وجدان اشخاص بلکه به فرموده بزرگان دین، موجب اجر و ثواب اخروی نیز خواهد شد. لازمه حفظ و بقای این نهاد مهم حقوقی و اقتصادی، بررسی زوایا و ابعاد مختلف آن و سعی در تطبیق آن با مقتضیات زمانی و مکانی می باشد. یکی از مباحث اختلافی در بحث وقف، امکان پذیری وقف پول می باشد، با این توضیح که آیا یک شخص با نیت کاهش فقر، ایجاد پیشرفت اقتصادی و ایجاد اشتغال در جامعه می تواند پول خود را وقف نماید؟

جهت پاسخگویی به این سوال در این پژوهش در ابتدا به بیان کلیات و سپس به بررسی نظرات مختلف فقهای شیعه و سنی خواهیم پرداخت. در نهایت نیز جهت امکان تحقق آن در حقوق ایران شیوه های مختلف وقف پول در انگلیس و برخی کشورهای اسلامی را بیان می نمایم چرا که بر این باوریم مطالعه تطبیقی می تواند راهکارهایی ارائه نماید که در بسیاری موارد امکان بهره برداری عملی از موضوعی خاص همچون وقف پول در نظام حقوقی داخلی میسر گردد.

واژگان کلیدی: وقف پول، وقف، پول، وقف درهم و دینار، صندوق وقف

^۱ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد بیرجند، دانشگاه آزاد اسلامی، بیرجند، ایران.

رایانامه amir.rezaei.gil@gmail.com

^۲ استادیار گروه فقه و مبانی حقوق، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد بیرجند، دانشگاه آزاد اسلامی، بیرجند، ایران.

رایانامه chahkandinejad@gmail.com

^۳ استاد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم انسانی، واحد بیرجند، دانشگاه آزاد اسلامی، بیرجند، ایران. استاد گروه حقوق

خصوصی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

رایانامه taghizaadeh@pnu.ac.ir

امروزه ارزش بالای اموال غیر منقول و حتی بسیاری از اموال منقول موجب ایجاد مانعی در راه وقف نمودن این اموال گردیده است. در حالیکه در صورت پذیرش وقف پول هر شخص با هر توان مالی می تواند مبادرت به انجام آن نماید و قطعاً این امر فواید بسیاری را برای جامعه به همراه خواهد داشت زیرا گسترش وقف از یک سو سبب توزیع ثروت و از سوی دیگر موجب جهشی برای از بین بردن نیازهای جامعه می شود. همچنین فروش مال موقوفه نیازمند تحقق شرایطی می باشد، در حالیکه پذیرش وقف پول ما را از گرفتار شدن در این مقولات بی نیاز می سازد. علیرغم نظرات فقهی متفاوت در پذیرش وقف پول، باید دید در حقوق ایران امکان تحقق چنین وقفی وجود دارد یا خیر؟ همچنین با مطالعه تطبیقی در نظام حقوقی برخی کشورها چون انگلستان، بحرین، کویت و مالزی ضمن پذیرش وقف پول، راهکارهای عملی مختلفی در این راستا ارائه گردیده است، بطور مثال در کویت از طریق ایجاد صندوق وقف پول و با سرمایه گذاری نمودن وجوه حاصله، در فعالیتهای مختلف اقتصادی اقدامات موثری در جهت پیشرفت و توسعه کشور صورت پذیرفته است. در حقوق ایران نیز با تغییر نگرش در تعریف وقف و تطبیق راهکارهای ارائه شده در کشورهای مختلف با قواعد حقوق داخلی امکان وقف پول دور از دسترس به نظر نمی رسد.

۱- کلیات :

۱-۱- تعریف وقف :

اصل واژه وقف لغتی عربی از مصدر باب ضرب ، یضرب می باشد بطوریکه به معنای ایستادن ، و حبس کردن آمده است .^۱

در قرآن کریم آیه ای که صراحتاً بر وقف دلالت نماید وجود ندارد با این حال از سوی بزرگان دین از برخی آیات دلالت برمفهوم وقف برداشت شده است ، بطور مثال آیه ۹۲ سوره مبارکه آل عمران می فرماید : «لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون و ما تنفقوا من شی فان الله به علیم» و در احادیث نیز بیشتر کلمه «صدقه جاریه» بکار رفته است. مدرک بیشتر فقها در تعریف وقف ، حدیث نبوی «حبس الاصل و سبیل المنفعه» می باشد بطور مثال فقهای امامیه در تعریف وقف گفته اند :

«الوقف تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه (او ثمره)»^۲ و یا «الوقف عقد ثمرته تحبیس الاصل و اطلاق المنفعه»^۳ همچنین «تحبیس العین و تسبیل المنفعت»^۴

بنابراین مراد از حبس اصل این است که «مال بصورتی در آید که نتوان آنرا در معرض معامله و نقل و انتقال قرارداد ، نه آنکه مراد ابقاء آن به ملکیت باشد چنانچه بعضی اینطور توهم کرده اند^۵» و مقصود از تسبیل منفعت آزاد کردن منافع از قید مالکیت مالک آن است^۶. از این رو در ماده ۵۵ قانون مدنی وقف به حبس عین و تسبیل منفعت تعبیر شده است .

۱-۲- وقف پول :

۱-۲-۱- تعریف پول :

در گذشته پول به صورت درهم و دینار و از جنس طلا و نقره بوده ، از این رو فقها آنرا اعم از طلا و نقره مسکوک و غیر مسکوک تعریف نموده اند^۷ و هبه الزحیلی می گوید : «پول هر چیزی است که مردم از نظر دینار طلا و یا درهم نقره یا پول (تکه های فلزی غیر از طلا و نقره) مس یا سکه یا کاغذ با آن سرو کار دارند^۸» اما امروزه به دلیل تغییرات حاصله و کارکردها و تأثیرات اقتصادی و حقوقی پول تعاریف متعددی از آن ارائه شده است . بطور

^۱ - جوهری ، اسماعیل بن حماد ، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه ، دارالعلم الملايين ، ۱۴۰۷ ق ، ۱۴۴۰

^۲ - طوسی ، محمد بن حسن ، المبسوط فی فقه الامامیه (ج ۳) ، المکتبه المرتضویه ، ۱۳۸۶ ق ، ۲۸۶ / سیستانی ، سیدعلی ، منهاج الصالحین (ج ۲) ، مکتب آیت الله العظمی السید السیستانی ، ۱۴۱۵ ق ، ۳۸۸

^۳ - محقق حلی ، المختصر النافع فی فقه الامامیه ، موسسه بعثت ، ۱۴۰۲ ق ، ۴۲۲

^۴ - خمینی ، روح الله ، تحریر الوسیله (ج ۲) ، موسسه اسماعیلیان ، ۱۴۰۸ ق ، ۵۱۱

^۵ - عبده بروجردی ، محمد ، کلیات حقوق اسلامی ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۹۵ ، ۳۱۶

^۶ - لنگرودی ، محمدجعفر ، حقوق اموال ، گنج دانش ، ۱۳۸۸ ، ۱۹۸

^۷ - مقدس اردبیلی ، احمد ، مجمع الفائده و البرهان (ج ۸) ، موسسه نشر اسلامی ، ۱۴۱۱ ق ، ۳۰۱

^۸ - زحیلی ، وهبه ، المعاملات المالیه المعاصره ، دارالفکر ، ۲۰۰۲ م ، ۱۴۹

مثال یکی از حقوقدانان پول را « مالی دانسته که عقلاً جهت تقویم مالیت سایر اموال و تسهیل معاملات آنرا اعتبار کرده اند »^۱

۱-۲-۲-۲-۱- ماهیت پول :

۱-۲-۲-۱- مالیت پول :

برخلاف پولهای قدیم (طلا و نقره) که به خاطر جنس و ذات خود دارای ارزش بوده اند، پولهای امروزی اعتبار خود را از حاکمیت گرفته و دارندگان اینگونه پولها این احساس را دارند که صاحب شی ارزشمندی هستند که می توانند به وسیله آن انواع مختلف کالاها و خدمات تولیدی با ارزش را به دست آورند. از این رو آیت الله خویی آورده اند: « تمامی پولهای کاغذی از قبیل دینار عراقی یا لیره های انگلیسی یا دلارهای آمریکایی یا ریالهای ایرانی و امثال اینها مالیت دارند زیرا از طرف هریک از دولتها نسبت به پولهای کاغذی خود قیمتی معین شده که در تمام مملکت مورد قبول و رایج است و بدین جهت مالیت پیدا نموده است و هر موقعی بخواهند از اعتبار و مالیت ساقط

می نمایند »^۲

۱-۲-۲-۲-۱- اعتباری بودن پول :

بر مبنای فلسفه وجودی پولهای امروزی، ماهیت اعتباری آن قابل برداشت است چرا که ارزش آن در داد و ستد اعتباری بوده و به لحاظ اعتبار دولتی، ارزش اقتصادی یافته^۳ یعنی اگر یک اسکناس دلالت بر قدرت خرید معینی دارد به اعتبار ارزشی است که حاکمیت برایش قائل شده و این امر نزد عرف و عقلاً نیز مورد پذیرش قرار گرفته است.

۱-۲-۲-۳- مثلی بودن پول :

پول به اعتبار در گردش بودنش مثلی محسوب می شود و این نظر مشهور فقهاست به طوریکه آیت الله شهید صدر می فرماید: «پولهای کاغذی اگر چه مال مثلی هستند ولی مثل آنها، صرفاً همان ورق و قیمت ظاهری شان نیست بلکه هر آن چیزی که قیمت واقعی شان را مجسم و بیان کند پول محسوب می شود»^۴

در نظر عرف آنچه در پول اهمیت دارد اصل است همان مالیت آن است و مالیت آن ارتباطی به عین آن ندارد اگر چه ظاهرش تغییر نموده باشد بنابراین چنانچه یک اسکناس صد هزار ریالی با یک اسکناس صد هزار ریالی دیگر و یا با دو اسکناس پنجاه هزار ریالی تعویض شود نمی توان قائل به تفاوت آنها شد.

^۱ - باریکلو، علیرضا، اموال و حقوق مالی، انتشارات سمت، ۱۳۹۴، ۸۰

^۲ - خویی، ابوالقاسم، توضیح المسائل، موسسه احیاء آثار الامام الخویی، ۱۴۲۲، ق، مسئله ۲۸۴۳

^۳ - قنواتی، جلیل، وحدتی شبیری، سیدحسن و عبدی پور، ابراهیم، حقوق قراردادها در فقه امامیه (ج ۱)، سمت، ۱۳۷۹، ۵۱

^۴ - صدر، سیدمحمدباقر، الاسلام یقود الحیاه، دارالتعارف المطبوعات، ۱۴۰۲، ق، ۱۹

۱-۲-۳- تعریف وقف پول :

تعاریف گوناگونی از وقف پول ارائه شده است بطور مثال : می توان وقف پول را در اصطلاح به حبس کردن پول و استفاده از سودهای حاصله از آن در سرمایه گذاری تعریف نمود^۱ و یا «وقف پول بسیج سرمایه وجوه از طرف اهدا کنندگان براساس مدت نامحدود یا ابدی و سرمایه گذاری آنان در دارایی های مولد که هم منافی از طریق استفاده عین فراهم می کند و هم درآمد و عایدی هایی در جهت مصارف آینده برای افراد یا گروه ها براساس خط مشی و سیاست در نظر گرفته شده توسط اهداء کنندگان و دریافت کنندگان فراهم می کند. این تعریف برای وقف پول ، کامل ترین تعریف برگرفته شده براساس مفهوم شریعت از وقف و تامین مالی است^۲»

۲-وقف پول در فقه :

در فقه ۴ شرط برای مال موقوفه بیان شده که عبارتند از :

- عین بودن

- با بقای عین بتوان از آن منتفع شد.

- ملک واقف باشد.

-به قبض دادن آن ممکن باشد^۳.

وجود دو شرط اول موجب گردیده از سوی فقها نظریه واحدی پیرامون جواز وقف پول ارائه نشود، که در ادامه بشرح آن ها خواهیم پرداخت :

۲-۱- نظرات فقهای امامیه :

۲-۱-۱- نظریه بطلان :

گروهی از فقها وقف درهم و دینار را به صورت مطلق جایز نمی دانند. برای مثال شیخ طوسی می فرماید : «اما الدنانیر و الدرهم فلا یصح وقفها بلاخلاف و فیهم من قال یصح وقفهما و هود شاذ و انما قلنا لایجوز لانه لا منفعه لهما مقصوده غیر التصرف فیهما^۴» وقف درهم و دینار صحیح نمی باشد ، در این خصوص

^۱ - لیبیا ، محمد و نقاسی ، محمد ابراهیم ، « نظام وقف النقود و دوره فی تمیبه المرافق التربویه و التعلیمیه » ، ۱۴۳۰ ق ، ۳ ، www.dawa.center

^۲ ابراهیمی سالاری ، تقی و سیدحسینی ، سیدمحمد ، « بررسی فقهی وقف پول و آثار اقتصادی آن با تأکید بر فقر و اشتغال » ، دو فصلنامه دانشنامه

حقوق اقتصادی ، ۱۳۹۱ ، ۵

^۳ - مغنیه ، محمدجواد ، *الفتحه علی مذاهب الخمسه* ، دارالعلم ، ۱۴۰۴ ق ، ۵۸۸

^۴ - طوسی ، محمدبن حسن ، پیشین ، ۲۸۸

میان شیعه و سنی هیچگونه اختلافی وجود ندارد. اما قول به صحت وقف پول در میان اهل سنت موجود است ، ولی شاذ است. چرا که استفاده از آن به جز تصرفی که باعث اتلاف می شود ، ممکن نخواهد بود.

این براج ذکر کرده : «لایجوز وقف ما یتنفع به الا باستهلاك عينه كالدنانير و الدراهم و مایوکل و یشرّب و ما اشبه ذلک^۱»

وقف آنچه که با استفاده از آن باعث اتلاف آن شود صحیح نخواهد بود همانند وقف درهم و دینار ، خوردنی و آشامیدنی.

و یا در پاسخ به سوالی گفته شده : «باید عین موقوفه قابل بقاء باشد که با بقای عین انتفاع حاصل شود. پس عین درهم و دینار به قصد انتفاع تجارتي قابل وقف نیست مگر اینکه وصیت کند که این وجه نقد باقی باشد به عدد آن و معامله داده شود و ربح آن صرف من شود و اولاد خود را وصی این مطلب قرار دهد. اما اگر واقعاً قصد وقف کرد و صیغه وقف خواند و متولی قرارداد ، چنانچه مفروض سوال است آن وقف باطل و آن تولیت غلط و آن مال می گردد مال وراثت ...^۲»

برخی دیگر از فقهای شیعه هم نظر با شیخ طوسی و یا به نقل از وی بر عدم جواز وقف درهم و دینار ادعای اجماع نموده اند^۳. در میان فقهای معاصر نیز گروهی بر عدم جواز آن عقیده دارند بعنوان نمونه امام خمینی (ره) در پاسخ به سوالی نسبت به پول ، وصیت آن به وقف را باطل اعلام نموده اند.^۴

۲-۱-۲- نظر به صحت :

برخی از فقها بنا به دلایلی چنین وقفی را قابل پذیرش دانسته اند :

صاحب کفایه معتقد است در وقف درهم و دینار دو قول است که وجیه ترین آنها قول به صحت است^۵.

صاحب جواهر به دلیل اجماع بر جواز عاریه ی درهم و عدم احتمال تفاوت میان عاریه و وقف در بحث پول ، جواز آنرا ممکن دانسته است^۶.

^۱ - ابن براج ، قاضی عبدالعزیز ، المهدب (ج۲) ، موسسه نشرالاسلامی ، ۱۴۰۶ ق ، ۸۷

^۲ - الشرفی ، ملامحمد ، شعائر الاسلام (ج۲) ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۸۸ ، ۱۳۰

^۳ - ابن ادریس ، محمدبن منصور ، السرائر لتحریر الفتاوی (ج۳) ، موسسه نشر اسلامی ، ۱۴۱۱ ق ، ۱۵۴ / شهید اول ، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه (ج۲) ، موسسه نشراسلامی ، ۱۴۱۲ ق ، ۲۲۹

^۴ - خمینی ، روح الله ، استفتائات امام خمینی (ج۲) ، دفتر انتشارات اسلامی ، ۱۴۲۲ ق ، ۴۴۵

^۵ - سبزواری ، محمدباقر ، کفایه الاحکام (ج۲) ، انتشارات مدرسه صدر ، بی تا ، ۱۳۹

^۶ - نجفی ، محمدحسن ، جواهرالکلام (ج۲۸) ، دارالکتب الاسلامیه ، ۱۴۰۴ ق ، ۱۹

گروهی نیز در صورتیکه با حفظ بقای عین درهم و دینار، منفعت عرفی برایشان متصور باشد، چنین وقفی را صحیح پنداشته اند.^۱ بطوریکه آیت الله خویی معتقد است: «يجوز وقف الدراهم و الدنانير اذا كان ينتفع بها في التزین و اما وقفها لحفظ الاعتبار ففيه الاشكال»^۲

برخی چون صاحب مناهل، تمسک به عمومات وارده در باب وقف نظیر «حبس الاصل و سبل الثمره»، «الوقوف يكون على حسب ما يوقفها اهلها»، «اوفوا بالعقود»، «الناس مسلطون على اموالهم» را در زمره دلایل صحت وقف درهم و دینار می داند.^۳

همچنین در میان فقهای معاصر آیت الله گرامی بیان داشته: «وقف پول را حقیر جایز می دانم چرا که در وقف مقصود حبس اصل است نه حبس عین و این شامل مالیت هم می شود» آیت الله مظاهری معتقد است: «وقف هر چیزی که مالیت عرفی حلال داشته باشد جایز است لذا وقف سهام و وقف مالکیت و من جمله پول صحیح است» و آیت الله صانعی می گوید: «وقف پول، وقف مالیت و ارزش است و بر اساس دیدگاه این گروه از فقها وقف پول اشکالی ندارد، یعنی وقف پول از قبیل وقف مالیت است و با وقف سایر اعیان که وقف رقبه مال است متفاوت می باشد و مالیت برای همیشه باقی می ماند»^۴

۲-۲- نظرات فقهای عامه:

۲-۲-۱- فقیهان حنفیه:

برخی از فقهای حنفی عقیده بر عدم جواز وقف درهم و دینار دارند و علت آنرا مخالفت وقف پول با ماهیت وقف می دانند بطوریکه آمده است: «يجوز وقف العقار و لايجوز وقف ماينقل و يحول»^۵ و از آنجائیکه پول از منقولات است وقف آن جایز نمی باشد چرا که آن وقفی جایز است که در عین بقای اصل بتوان از منافعش بهره برد در حالیکه پول در معرض اتلاف است. در همین راستا کاسانی از حنفی نقل کرده: «أن يكون مما لا ينقل و لا يحول كالعقار و نحوه فلايجوز وقف المنقول مقصودا لما ذكرنا أن التأيد شرط جواز، وقف المنقول لا تأيد

^۱ - شهید ثانی، مسالك الافهام الى تنقيح شرايع الاسلام (ج ۵)، موسسه المعارف الاسلاميه، ۱۴۱۳ ق، ۳۲۱ / فخرالمحققين، محمدبن حسن، ايضاح

الفوائد في شرح اشكالات القواعد، مطبعه العلميه، ۱۳۸۷ ق، ۳۸۹

^۲ - خویی، ابوالقاسم، منهاج الصالحين (ج ۲)، مدينه العلم، ۱۴۱۰ ق، ۲۳۹

^۳ - طباطبائی، محمد، المناهل، موسسه آل البيت، بی تا، ۴۹۵

^۴ - سوال کمیته فقهی بورس

^۵ - مرغینانی، علی بن ابی بکر، الهدایه فی شرح بدایه المبتدی (ج ۳)، دارالحیاء التراث العربی، بی تا، ۱۷

لکونه علی شرف الهلاک ، فلايجوز وقفه مقصوداً إلا اذا كان تبعا للعقار^۱ با این حال عقیده بر جواز وقف پول با هدف تجارت و صرف سود آن در جهت خیر و بدین خاطر که بدل جایگزین عین خواهد شد (حفظ مالیت) در نزد علمای حنفیه وجود دارد بعنوان نمونه : « انصاری از اصحاب زفر می گوید: وقف درهم و طعام و مکیل و موزون صحیح است از وی سوال شد: با درهم وقف شده چگونه عمل می شود؟ پاسخ داد: با آنها مضاربه می شود و درآمد آن به مصرف وقف می رسد و»^۲ و یا «درهمها با مشخص کردن معین نمی شوند. اگر چنین باشد ، انتفاع از آنها با بقای آنها امکان ندارد ، لیکن بدلشان جایگزین عین آنها می شود و عدم تعیین آنها ، مانند این خواهد بود که آنها باقی می مانند»^۳

۲-۲-۲- فقیهان شافعی :

نظر تعداد کثیری از فقهای شافعی ، عدم جواز وقف درهم و دینار است . ابن همام از قول شافعی علت عدم جواز آنرا را چنین عنوان نموده : « هر آنچه‌ای که عینش در نتیجه انتفاع از آن تلف شود وقفش صحیح نیست^۴ و حتی در مواردی هم که درهم و دینار برای تزین وقف شود آنرا باطل می دانند چرا که این ، انتفاعی غیر مقصود از پول است^۵ . در همین زمینه شربینی شافعی می گوید : « ... و بمقصود وقف الدرهم و الدنانیر لتزین فانه لا یصح علی الاصح المنصوص^۶ »

با حال در مذهب شافعی نظراتی در تایید جواز وقف پول به چشم می خورد بطوریکه النووی آورده است : « ... اجاز الاصحاب وقف الدرهم و الدنانیر حلیا و للعاریه^۷ »

۲-۲-۳- فقیهان حنابله :

نظر بسیاری از فقهای حنابله ، عدم جواز وقف درهم و دینار است چرا که معتقدند در آنچه‌یکه انتفاع از آن مگر با استهلاک و اتلافش میسر نمیگردد (همانند درهم و دینار ، خوردنی و آشامیدنی) وقفش جایز نخواهد بود^۸ . در همین راستا زحیلی آورده است :

^۱ - کاسانی ، علاء الدین ابوبکر ، بدائع الصنایع فی ترتیب الشرایع (ج ۱) ، دارالکتب العلمیه ، ۱۴۰۶ ق ، ۱۲۰
^۲ - ابن نجیم ، زین الدین ، البحر رائق شرح کنز الدقائق (ج ۵) ، دارالکتب الاسلامی ، بی تا ، ۲۱۹
^۳ - ابن عابدین ، محمد امین ، رد المحتار علی الدر المختار (ج ۴) ، دارالفکر ، ۱۴۱۵ ق ، ۵۶
^۴ - ابن همام ، محمد بن عبدالواحد ، شرح فتح التقدير (ج ۵) ، دارالحیاء التراث العربی ، بی تا ، ۴۳۱
^۵ - الهیتمی ، ابن حجر ، تحفه المحتاج فی الشرح المنهاج ، المكتبة التجاریه الکبری بمصر ، بی تا ، ۴۶۴ / زحیلی ، وهبه ، الفقه الاسلامی وأدلته (ج ۱) ، دارالفکر ، ۱۴۰۵ ق ، ۱۸۸
^۶ - شربینی الشافعی ، شمس الدین محمد الخطیب ، مغنی المحتاج الی معرفه الفاظ المنهاج (ج ۳) ، دارالکتب العلمیه ، ۱۴۱۵ ق ، ۱۷
^۷ - نووی ، محی الدین ، المجموع شرح المذهب (ج ۱۶) ، ۲۴۷ ، www.waqfeya.net
^۸ - ابن قدامه ، عبدالله بن احمد ، المغنی (ج ۶) ، مكتبة القاهرة ، ۱۳۸۸ ق ، ۲۶۲ / سیوطی الرحیبانی ، شمس الدین محمد بن الخطیب ، مغنی المحتاج الی معرفه الفاظ المنهاج (ج ۳) ، دارالکتب العلمیه ، ۱۴۱۵ ق ، ۲۸۰

« قد وضع الحنابله و غيرهم حنابطاً لما يجوز وقفه و مالا يجوز ، فقالوا : الذي يجوز وقفه هو كل ماجازييعه و جاز الانتفاع به مع بقاء عينه ، و كان أصلاً يبقى بقاء متصلاً كالعقار و الحيوانات و السلاح و الأثاث و اشباه ذلك ، و ما لا ينتفع به إلا بالاتلاف مثل الدنانير و الدراهم (النقود) و مالمس بحلى ، و المأكول و المشروب و الشمع و اشباهه ، لا يصح وقفه فى قول عامه الفقهاء^١ » با این حال در قولی از ابن تیمیه نقل شده : « و جاء عندالحنابله أن الوقف جائز فى كل شىء^٢ » و مرداوى دمشقى مى گوید: « يصح وقف الدراهم فينتفع بها فى القرض و نحوه^٣ »

٢-٢-٤- فقیهان مالکی :

نظر اقوا در میان فقهای مالکی جواز وقف درهم و دینار است چرا که از نظر ایشان نه تنها وقف درهم و دینار بلکه وقف هر مالی اعم از منقول و غیر منقول جایز است ، بنحویکه آمده : « أجازوا الحبس فى كل شىء ، فى الثياب ، والعبيد ، والحيوان و الدراهم و الدنانير - و هو قول مالک^٤ »

البته قول بعضی از فقهای مالکی دلالت بر مکروه بودن وقف درهم و دینار دارد بطور مثال نقل شده : « قال ابن رشد : و أما الدنانير و الدراهم و ما لا يعرف بعينه فتحبيسه مكروه^٥ »

٢-٣- بیان و بررسی ادله :

همانطور که مشاهده گردید هر یک از فقها در توجیه مخالفت و یا موافقت خود با وقف درهم و دینار دلیلی بیان نموده اند که در ادامه به بیان و بررسی آنها خواهیم پرداخت :

٢-٣-١- ادله مخالفان وقف پول :

٢-٣-١-١- تنافی وقف پول با مقتضای وقف :

بسیاری از فقها مهمترین دلیل عدم امکان وقف پول را تنافی وقف پول با ماهیت آن می دانند.^٦ چرا که مال موقوفه باید با انتفاع از آن باقی بماند در حالیکه در پول غیر از مصرف نمودن آن نفع دیگری متصور نیست.^٧ از این رو صاحب جواهر آورده است : «لانه لانفع لها الا بالتصرف فيها و هوناف للوقف المقتضى بقاء الاصل^٨» و علامه

^١ - زحیلی ، وهبه ، پیشین ، ١٦٨

^٢ - المیمان ، ناصر بن عبدالله ، النوازل الوقفيه ، دارابن الجوزى ، المملكة العربية السعودية ، ١٤٣٠ ق ، ٢١

^٣ - مرداوى دمشقى ، علاء الدين ابوالحسن ، الانصاف فى معرفه الراجح من الخلاف ، دارالحیاء التراث العربی ، ١٤١٩ ق ، ١١

^٤ - قرطبی ، علی بن احمد ، المحلى بالآثار (ج٨) ، دارالفکر ، بی تا ، ١٤٩

^٥ - المواق ، محمد بن يوسف ، التاج والاكلیل لمختصر خليل (ج٧) ، دارالکتب العلمیه : ١٤١٦ ق ، ٦٣١

^٦ - صیمری ، مفلح بن حسن ، غایه المرام فى شرح شرایع الاسلام (ج٢) ، دارالهادهی ، ١٤٢٠ ق ، ٣٦٧ / کیدری ، قطب الدین ، اصباح الشیعه بمصباح الشریعه ، موسسه امام صادق (ع) ، ١٤٢١ ق ، ٣٤٥

^٧ - محقق حلی ، شرایع الاسلام فى مسائل الحلال والحرام (ج٢) ، موسسه اسماعیلیان ، ١٤٠٩ ق ، ٤٤٤

^٨ - نجفی - محمدحسن ، پیشین ، ١٨

حلی بیان داشته: «شیخ و ابن ادرس و ابن براج و غالب فقهای ما وقف دراهم و دنانیر را منع کرده اند، چرا که در آنها نفعی متصور نیست مگر با اتلافشان، از این رو دراهم و دنانیر همانند خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها هستند»^۱

۲-۳-۱-۲- بررسی دلیل:

در نقد دلیل بالا می‌توان گفت در وقف نباید کیفیت انتفاع نادیده گرفته شود چرا که هرگاه مقصود واقف انتفاعی باشد (اگرچه غیر متعارف) که به وسیله آن بتوان عین را از اتلاف مصون داشت در نفوذ چنین وقفی نباید تردید نمود^۲. و از آنجائیکه پول مالی مثلی بوده لذا در صورت بقای مثل نیز می‌توان حکم به بقای اصل پول داد پس ایرادی ندارد که یک شخص مبلغی پول را برای نیازمندان وقف کند و در بانکی نگه داری نماید تا هر نیازمندی برای رفع حاجت از آن استفاده کند و در سر رسید آنرا به بانک بپردازد.^۳

۲-۳-۱-۳- عین نبودن پول:

با این استدلال که پول از نقود است و نه اعیان عقیده بر عدم صحت وقف پول وجود دارد چرا که یکی از شروط مال موقوفه عین بودن آن است، از این رونقل شده است: «فلا یصح وقف مالیس بعین...»^۴

۲-۳-۱-۴- بررسی دلیل:

در نقد دلیل فوق می‌توان گفت: با توجه به حدیث نبوی «حبس الاصل و سبل الثمره» و تعاریف بسیاری از فقها از وقف، آنچه در مال موقوفه مهم است بقای اصل آن است و در پول اصل، مالیت و ارزش اعتباری آن است از این رو با تعویض پول کسی حکم به از بین رفتن آن نمی‌دهد. بنابراین عین در اینجا در برابر دین، منفعت و کلی قرار گرفته و نه در برابر نقود^۵.

۲-۳-۱-۵- منافات با شرط تأیید:

یکی از اشکالاتی که در صحت وقف پول می‌تواند مطرح گردد این است که طول عمر پول به درازی طول عمر زمین و یا خانه نیست به عبارت دیگر ابدی نیست و خصوصاً با بالا رفتن تورم از اعتبار ساقط می‌شود، لذا نمی‌توان آنرا وقف کرد.

۲-۳-۱-۶- بررسی دلیل:

آنچه که باید بدان توجه شود این است که تأیید شرط وقف است و نه شرط مال موقوفه یعنی خود وقف نباید مقید به زمان خاصی باشد لذا «هرگاه بقای عرفی مال در برابر انتفاع احراز شود وقف صحیح است هر چند به درازا

^۱ - علامه حلی، قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام (ج ۶)، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۲ ق، ۳۳

^۲ - کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی (عطایا)، گنج دانش، ۱۳۸۷، ۲۱۱

^۳ - دادگر، یدالله و سعادت فر، جواد، «امکان سنجی وقف پول»، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی، ۱۳۸۶، ۱۱۷

^۴ - نجفی، محمدحسن، پیشین، ۱۴

^۵ - بحرانی، یوسف، حدائق الناظره فی الاحکام العترة الطاهره (ج ۲۱)، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۵ ق، ۱۱۷۶ / خویی، ابوالقاسم، پیشین، ۲۳۹

نکشد و پس از مدتی عین از بین برود. بنابراین وقف گلهای باغ و حتی شاخه ای از آن برای بیماران یا عروسان مستمند درست است. نفوذ چنین وقفی با لزوم ابدی بودن انتفاع منافاتی ندارد زیرا هر انتفاع محدود به عمر مالی است که موضوع آن قرار می گیرد و هیچ مالی برای همیشه باقی نمی ماند^۱ بنابراین از این حیث ایرادی بر صحت وقف پول وارد نیست و اگر چه برخی بر این باورند: « همان طور که یک فرش وقف شده به مسجد در طول زمان در اثر استفاده مستهلک می شود و فرد یا افراد استفاده کننده از آن ملزم به جبران استهلاک نیستند، پولی که وقف می شود و در طول زمان بنا به دلایلی مثل تورم از ارزش آن کاسته یا مستهلک می شود نیز الزامی به جبران ارزش از دست رفته ندارد^۲ » با اینحال با ارائه راهکارهایی چون تشکیل صندوقهای وقف پول و یا بانک وقف پول و تزریق منابع مالی جدید به آنها می توان اثرات منفی تورم را خنثی نموده و در جهت حفظ پول موقوفه گام برداشت.

۲-۳-۱-۷- منقول بودن پول :

همانطور که اشاره گردید برخی علمای حنفی وقف منقول منجمله پول را صحیح نمی دانند چرا که مال منقول دوام ندارد و در معرض اتلاف است اما در مقابل در وقف غیر منقول چون با بقای اصل می توان از منافع آن بهره مند شد عقیده بر جواز آن دارند.

۲-۳-۱-۸- بررسی دلیل :

از سوی شهید ثانی، در جهت جواز وقف مال منقول ادعای اجماع فقهای شیعه مطرح گردیده^۳. لذا از این حیث تفاوتی بین مال غیر منقول و منقول نیست^۴ و همینکه مالی قابلیت بقا در برابر انتفاع داشته باشد وقف آن صحیح است، از این رو علامه حلی می فرماید: « یصح وقف العقار و کل ما یتنفع به مع بقاء عینه من المنقولات و غیرها^۵ »

بنابراین با تأیید امکان پذیری وقف اموال منقول در کنار وجود مالیت برای پول، جواز وقف پول مواجه با اشکال به نظر نمی رسد.

۲-۳-۱-۹- اجماع :

^۱ - کاتوزیان، ناصر، پیشین، ۲۱۱

^۲ - ابراهیمی سالاری، تقی و سیدحسینی، سیدمحمد، پیشین، ۱۷

^۳ - شهید ثانی، پیشین، ۳۲۰

^۴ - طوسی، محمدبن حسن، الخلاف (ج۴)، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۱ ق، ص ۵۴۱ / سبزواری، علی بن محمد، جامع الخلاف والوفاق، انتشارات

زمینه سازان ظهور امام عصر (عج)، ۱۳۷۹، ۳۶۵

^۵ - علامه حلی، ارشاد الاذهان (ج۱)، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ ق، ۴۵۲

همانطور که در اقوال گذشته بیان شد برخی فقها در عدم صحت وقف پول، ادعای اجماعی بودن آنرا طرح نموده اند.^۱ از این رو عاملی در مفتاح الکرامه می‌گوید: «*إنه لا یصح بلاخلاف و الظاهر من نفی الخلاف فی هذه نفيه بین المسلمین فهو یفید الاجماع و زیاده*»^۲

۲-۳-۱-۱۰- بررسی دلیل:

استناد به اجماع در تأیید عدم صحت وقف پول مخدوش است چرا که این اجماع مدرکی بوده و بعنوان یک دلیل مستقل نمی‌توان به آن استناد کرد^۳ چون استناد قائلین به عدم جواز، بنا به دلایلی چون شرط تأیید و لزوم بقای عین با انتفاع از آن می‌باشد و با عنایت به اینکه بر دلایل مذکور ایراداتی بشرح گذشته وارد است لذا در راه اثبات عدم صحت وقف پول نمی‌توان به آن تمسک جست.

۲-۳-۲- ادله موافقان وقف پول:

علاوه بر مواردی چون مثلی بودن پول و ارتکاز عرفی در پذیرش مالیت و بقای آن که در نقد ادله مخالفین ارائه گردیده و مهر تأییدی بر جواز وقف پول می‌باشد، در تأیید جواز این نوع از وقف دلایل دیگری می‌توان ارائه نمود که در ادامه بیان و بررسی خواهد شد.

۲-۳-۱-۱- اطلاق ادله و تمسک به عمومات:

احادیث و روایاتی که بر جواز وقف دلالت دارند اطلاق داشته و شامل وقف پول (که وقف مالیت است) نیز می‌گردد.

بنابراین با تمسک به عموماتی چون «*افوا بالعقود*»، «*الناس مسلطون علی اموالهم*»، «*المؤمنون عند شروطهم*» و «*الوقوف یكون علی حسب ما یوقفها اهلها*» می‌توان قائل به جواز وقف پول بود چرا که دلیل خاصی بر خروج وقف نقود از دایره آنها وجود ندارد.^۴

۲-۳-۲- بررسی دلیل:

در حدیث بالا، الف و لام در کلمه الوقوف عام است فلذا وقف پول نیز شامل آن خواهد شد و از آنجا که دلیل قطعی بر عدم جواز وقف پول وجود ندارد از طریق تمسک به اطلاقات و عمومات می‌توان قائل به پذیرش وقف پول بود و این مهمترین دلیل برای صحت وقف پول است.

۲-۳-۳- ملازمه عاریه و وقف:

^۱ - طوسی، محمدبن حسن، *المبسوط فی فقه الامامیه (ج ۳)*، المکتبه المرتضویه، ۱۳۸۶ ق، ۲۸۶ / ابن ادریس، محمد بن منصور، پیشین، ۱۵۴ / شهید اول، پیشین، ۲۶۹

^۲ - عاملی، سیدمحمدجواد، *مفتاح الکرامه (ج ۹)*، موسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۹ ق، ۷۴

^۳ - حائری، محمدحسین و عباسی، طیبه، «*بررسی فقهی وقف پول*»، *مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان*، ۱۳۸۶، ۸۶

^۴ - طباطبائی، محمد، پیشین، ۴۹۵

برخی فقهای شیعه برای تأیید صحت وقف پول، به جواز عاریه آن استناد نموده اند.^۱ این گروه بر این باورند که صحت عاریه درهم و دینار اجماعی بوده و هر آنچه که عاریه دادنش صحیح باشد وقف آن نیز صحیح خواهد بود.

۲-۳-۲-۴- بررسی دلیل :

تسری حکم از عاریه به وقف قیاس است که در شیعه حجت نیست، جز اینکه آنرا قیاس اولویت و یا منصوص العله بدانیم، که چنین احتمالی نیز ضعیف به نظر می رسد چرا که در اخبار نصی بر علت آن وجود ندارد.^۲ مگر اینکه این شیوه تسری را بر مبنای تنقیح مناط قطعی تفسیر کنیم.

۲-۳-۲-۵- عقلانی بودن وقف پول :

امام خمینی (ره) می فرماید: « برای وقف حقیقت شرعیه ای نیست، بلکه یک امر عقلایی است که میان پیروان تمام ادیان و شاید نزد غیر پیروان ادیان نیز مرسوم باشد^۳ » بنابراین وقف در زمره عقود عقلایی و امضایی قرار می گیرد که در هر زمان و مکانی با توجه به نیازهای روز اقتصادی و اجتماعی عقلای آن جامعه می توانند مصادیق وقف را تعیین کنند. وقف پول نیز یکی از این مصادیق است و اگر در گذشته ضرورت و لزومی در بکارگیری آن نبوده امروزه به دلیل منافع متعدد حاصله از آن حکم به صحت وقف پول امری عقلایی می باشد.

۲-۳-۲-۶- بررسی دلیل :

در نقد دلیل فوق آمده است: « اگر که بپذیریم وقف امری عقلایی است و حقیقت شرعیه ندارد، سبب نمی شود که شارع آنرا بدون هیچ قید و شرطی پذیرفته باشد. شارع شرایطی را برای ارکان آن بیان کرده است و وقف را در چهارچوبی خاص تعریف کرده است، آن گونه که دیگر معاملات را نیز در چهارچوبی معین امضاء نموده است. از جهتی، سیره عقلا وقتی حجت است که ردع و منعی از طرف شارع به ما نرسیده باشد حال آنکه اجماع که از ادله چهار گانه استنباط است بیان کننده شرایط عین موقوفه است. از این رو وقف مالی که آن شرایط را ندارد مشروع نمی باشد، بلکه این سیره نیز محقق نمی باشد...^۴ »

در پاسخ به این ایراد می توان چنین اظهار داشت که در پول اصل مالیت است و وقف آن مبتنی بر وقف مالیت، که در عین انتفاع از آن امکان بقاء آن نیز میسر می باشد چرا که با توجه به ماهیت مثلی آن، مثل پول جانشین عین پول می گردد و ارتکاز عرفی در جهت قبول آن وجود دارد بنابراین در وقف پول اصل کماکان باقی بوده فلذا نه تنها تعریف وقف مبنی بر حبس الاصل و سبل الثمره بر آن صادق است بلکه شرایط یک مال موقوفه را هم دارا می

^۱ - نجفی، محمدحسین، پیشین، ۱۸/ طباطبایی یزدی، محمدکاظم، تکمله العروه الوثقی (ج ۱)، مکتبه دآوری، بی تا، ۲۰۶ / سبزواری، عبدالاعلی، مهذب الاحکام (ج ۲۲)، دفتر السیدالسبزواری، ۱۴۱۶ ق، ۴۴

^۲ - فلاح تفتی، فاطمه، « وقف پول »، اطلاعات سیاسی/اقتصادی، ۱۳۸۷، ۲۴۴

^۳ - خمینی، روح الله، البیع (ج ۳)، موسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۲۱ ق، ۱۲۳

^۴ - طباطبائی، سیدصادق، « بررسی فقهی وقف پول »، مجله نقد، ۱۳۹۲، ۱۱۹

باشد از این رو بر حسب نیازهای روز یک جامعه و مقتضیات زمانی و مکانی امکان قبول وقف پول بعنوان مصداقی از وقف وجود دارد و این سیره را می توان محقق دانست .

۳- مطالعه تطبیقی وقف پول :

در کنار امکان پذیری وقف پول ، شیوه های عملیاتی نمودن آن نیز از موضوعات بسیار مهم می باشد چرا که تا زمانی که راهکارهای بهره برداری از آن ارائه نگردد ، جواز وقف پول صرفاً در حد یک بحث تئوری باقی خواهد ماند . از این رو در ادامه به مطالعه تطبیقی آن در نظام حقوقی برخی خواهیم پرداخت :

۳-۱- وقف پول در انگلیس :

در نظام حقوقی انگلستان برخلاف بسیاری از کشورهای اسلامی ، سخنی از وقف به میان نیامده اما یکی از راهکارهای تحقق آرمانه‌های معنوی که ریشه در عرف آن جامعه دارد ، نهاد تراست می باشد . تراست بدین شرح است که : « شخصی به عنوان تشکیل دهنده تراست شرط می کند که پاره ای اموال به وسیله یک یا چند نفر امین (trustee) به نفع یک یا چند شخصی دیگر بنام ذینفع (Beneficiary) اداره شود^۱ » در تراست نیز همانند وقف ، هدف اصلی نفع رساندن به شخص یا اشخاص خاص و یا صرف امور عام المنفعه می باشد از این رو تراست از یک منظر به تراست خاص (private trust) و تراست عام (charitable) تقسیم می شود . با این حال مصداق تراست نسبت به وقف از وسعت بیشتری برخوردار است بطوریکه در همین راستا آمده : « هرگاه مالی غیر از مالکیت مطلق در تصرف کسی باشد معمولاً تحت عنوانی از عناوین تراست خواهد بود^۲ »

علیرغم شباهتها و تفاوت‌های میان وقف و تراست^۳ ، آنچه بیان آن در اینجا حائز اهمیت می باشد آن است که مال موضوع تراست می تواند کلیه اموال منقول و غیر منقول ، منافع و حقوق اعم از حق عینی و دینی ، حق اختراع ، چاپ - تألیف و سهام شرکتها و ... باشد^۴ . و از آنجا که ، قابلیت بقای مال مورد تراست در برابر انتفاع از آن جز شرایط مال مورد تراست بیان نشده^۵ در اینکه پول بعنوان مال موضوع تراست باشد ممنوعیتی متصور نیست خصوصاً که در آن کشور از طریق صندوقهایی با عنوان (fund) خدمت رسانی عمومی در زمینه های معین صورت می گیرد^۶ یعنی با سرمایه گذاری نمودن وجوه موجود در صندوق ، عواید آن صرف اهداف خاص تعیین شده می گردد^۷ . همچنین در انگلیس ، سازمان امداد اسلامی^۱ ، طرح وقف نقدی را تحت عنوان «صندوق آتی وقف» اجرا

^۱ - داوید ، رنه ، نظامهای بزرگ حقوقی معاصر ، مرکز نشر دانشگاهی ، ۱۳۷۵ ، ۳۴۵

^۲ - D.J.Hoyton, the law of trusts , sweet and Maxwell , ۱۹۸۹ , ۵

^۳ - برای اطلاعات بیش تر رجوع کنید به : تفرشی ، محمدعیسی و محمودی ، اصغر ، « تجزیه و تحلیل تراست در حقوق انگلیس و مقایسه آن با نهاد

وقف در حقوق ایران » ، مجله پژوهش حقوق و سیاست

^۴ - ۱ ، ۲۰۰۹ ، Mohamed Ramjohn , Equity and trusts , usa and Canada , published by Rautledge cavendish

^۵ - samanta J Hepborn, PRINCIPLES of QUITY AND TRUSTS , The class house , wharton Street , ۲۰۰۷، ۲۷۷.

^۶ - عبادی ، صادق ، ساختار وقف در جهان اسلام ، بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف ، ۱۳۸۶ ، ص ۱۰۱۹

^۷ - عبده تبریزی ، حسین ، « نهاد مالی صندوقهای وقفی در جهان و اصول اسلامی ایران » ، نشریه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع) ، ۱۳۸۲ ، ۴۹-۶۲

می نماید. این صندوق بعنوان ابزاری برای ایجاد طرح وقف نقدی، براساس طرح سهام وقفی تاسیس شد و هدف آن تامین مالی پروژه های دراز مدت و اجرای بسیاری طرحهای دیگر مانند کمک به امور آموزشی، کمک به فقرا و نیازمندان، وقف برای امور بهداشتی و سلامت می باشد. طبق این شیوه سهام وقف توسط سازمان امداد اسلامی بعنوان یک متولی و امین منتشر می شود، برای خرید سهام وقفی هیچ محدودیتی وجود ندارد. خریداران اینگونه سهام، هیچ گونه سود و یا مازادی در قبال خرید آن دریافت نمی کنند و تنها رسیدهایی مبنی بر مبلغ مشارکت آنها در طرح وقف دریافت می کنند.^۲

۳-۲- وقف پول در برخی کشورهای اسلامی :

در نشست پانزدهم مجمع بین المللی فقه اسلامی وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی که در تاریخ ۱۴ تا ۱۹ محرم ۱۴۲۵ در عمان برگزار شد بر جواز وقف نقود تصریح گردید و در میان کشورهای اسلامی و عربی در راستای تحقق وقف پول کشور کویت پیشتاز بوده است.^۳ بطوریکه در این کشور با طراحی صندوقهای وقفی از طریق جمع آوری وجوه نقد مردم (واقفین)، این وجوه مطابق با شروط واقفین و شرایط صندوق در راستای اهداف موردنظر هزینه می گردد. از جمله این صندوقها که برای هدفی خاص در نظر گرفته شده اند می توان به صندوق قرآن و علوم، صندوق مساجد، صندوق خانواده، صندوق محیط زیست و صندوق بهداشت اشاره نمود.^۴

سازمان خیریه اسلامی بین المللی (IICO) در این کشور مدل سهام وقف نقدی را بنا نهاده است و واقفین در ازای انتقال مبلغی پول مثلاً ۳۰۰ دینار کویت یا ۶۰۰ دینار کویت (که این میزان با توجه به پروژه موردنظر تغییر می کند) به حساب تامین مالی مسکن IICO و یا هر یک از بانکهای IICO بعنوان سپرده و یا بصورت برخط، برگه ای بعنوان گواهی وقف دریافت می نمایند. منابع مالی اعطاء شده توسط واقفان از سوی IICO سرمایه گذاری شده و درآمد ناشی از آن در پروژه های مقرر مورد استفاده قرار می گیرد.^۵

در قطر و عمان نیز اقداماتی همانند کویت صورت گرفته است بنحویکه اداره اوقاف قطر با جمع آوری وجوه نقد واقفین و قرار دادن آن در شش صندوق مالی که هر یک برای هدفی خاص منجمله بهداشت، خانواده و اطفال تاسیس گردیده اند هزینه می شود. در عمان علاوه بر صندوقهای وقفی موجود که در حوزه ی خدمت به قرآن،

۱ - سازمان امداد اسلامی یک سازمان مردم نهاد است که در سال ۱۹۸۴ و با هدف از بین بردن فقر، کمک و امداد در سوانح و حوادث و کمک به توسعه اقتصادی و اجتماعی از طریق همکاری با جوامع و نهادهای محلی در انگلیس تاسیس شده است

(magda Ismail A.Mohsin , " waqf – shares : new product to finance old wagf properties" , Bank systems , ۲۰۱۲ , ۷۵)

۲ - magda Ismail A.mohsin , op.cit , ۷۵-۷۶

۳ - بلتاجی ، سعاد محمد عبدالجواد ، « وقف النقود حقیقه و حکمه و طرق و ضوابط استثماره ، مجله کلیه اشریعه و القانون ، ۲۰۱۶ ، ۱۹۱۷

۴ - عبادی ، صادق ، پیشین ، ۵۶۳

۵ - magda Ismail A.mohsin , op.cit , ۷۵

مسجد و مدارس فعالیت دارند، اخیراً به دلیل انتشار ویروس کرونا، از سوی وزارت اوقاف و امور دینی، صندوق وقف حمایت از خدمات بهداشتی تأسیس گردیده است.^۱

در بحرین در سال ۲۰۰۶ از سوی بانک مرکزی بحرین تأسیس صندوق وقف در راستای گسترش علوم دینی و ارتقای سطح دانش شروع گردید^۲ و این امر تا آنجایی پیش رفته که اینک پادشاهی بحرین در آستانه تأسیس یک بانک وقف قرار دارد.^۳

در پاکستان ایجاد صندوق وقفی بعنوان الگویی در زمینه نظام تکافل^۴ مطرح گردیده است. بدین شرح که الگوی وقف بعنوان یکی از الگوهای تکافل^۵ توسط شورای دین اسلام پاکستان به صورت گزارشی در سال ۱۹۹۲ ارائه شد اما بعد از آن در سال ۲۰۰۳ مدل دیگری با عنوان وکالت - وقف ارائه شد. در سال ۲۰۰۵ مقرراتی راجع به این مدل از تکافل توسط شورای بورس و اوراق بهادار پاکستان (SECP) به تصویب رسیده و از سال ۲۰۰۶ اجرایی گشت. بر اساس این الگو متکافل (بیمه گذار) در قرارداد خود با شرکت تکافل، رضایت خود را به این نحو بیان می‌دارد که حق بیمه های پرداختی بر اساس اصول وقف به صندوق تکافل واریز گردد. برای آغاز این عمل، شرکت تکافل صندوق وقفی را داخل صندوق تکافل ایجاد می‌کند.^۶

در مالزی بنا به گزارش سالانه شورای دولت اسلامی در سال ۲۰۰۶، برنامه و طرح سهام وقف توسط شورای ایالت اسلامی و به منظور مشارکت مسلمانان در موقوفات منقول در راستای بهبود جامعه مورد حمایت قرار گرفته است. هدف اصلی در حمایت از چنین برنامه هایی آن است که فرهنگ وقف تعمیق شود تا الگویی برای مسلمانان جهت مشارکت در وقف فراهم شود و مسلمانان جامعه را تشویق نمایند تا به وقف به عنوان ابزار ارزشمندی نگاه کنند. طرح سهام وقف توانست منابع مورد نیاز برای تأمین مالی پروژه هایی که منافی را برای جوامع مالزیایی

۱ - oman.net www.sultanate of

۲ - www.cbb.gov.bh

۳ - Adel , sarea , Establishment of the first waqf bank in Bahrain , the jurnal of developing .۲۰۱۹,۲۲۱

۴ - امروزه تکافل به عنوان یکی از الگوهای پر کاربرد پوشش ریسک و بیمه مورد توجه اندیشمندان حوزه مالیه اسلامی و نیز فعالان بازار مالی به خصوص بازار محصولات بیمه ای در کشورهای مختلف جهان از جمله مالزی، اندونزی، عربستان سعودی، امارات متحده عربی و بحرین می باشد. تکافل به معنای تضمین گروهی از مردم در برابر خطر تعریف شده. بنابراین تکافل ضمانت مشترکی است که گروهی از مردم بر ضمان متقابل یکدیگر در مقابل زبان معین توافق می نمایند و تفاوت اصلی میان بیمه های متعارف و تکافل در آن است که بیمه متعارف انتقال و معاوضه ریسک است در حالیکه تکافل اشتراک ریسک است (الهی، محمد، « تحلیل حقوقی و فقهی عقود وقف و وکالت از نظام تکافل در مالزی و ایران»، فصلنامه پژوهشهای حقوقی میان رشته ای، ۱۳۹۹، ۱۸)

۵ - نظام تکافل در شش قالب عقد مضاربه، وکالت، وقف، ترکیب میان وکالت و مضاربه، ترکیب میان وکالت و وقف و نیز عقد ودیعه مورد استفاده قرار گرفته است (ساعی، سیدمحمد هادی، الهی، محمد و نظری، مریم « تحلیل حقوقی انواع عقود تکافل در مالزی و ایران»، کنفرانس بین المللی پژوهشهای نوین در مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی، ۱۳۹۵، ۲)

۶ - الهی، محمد، پیشین، ۲۱

فراهم می‌کرد، تجهیز نماید.^۱ شورای ملی فتاوی مالزی در سال ۲۰۰۷ نیز فتوایی مبنی بر جواز وقف نقود صادر نموده است.^۲

در اندونزی و سودان هم وقف پول از طریق سهام وقف صورت می‌گیرد بطوریکه در اندونزی این سهام، به وسیله شورای وقف اندونزی به عنوان ناشر منتشر می‌شود و در سودان نیز همین عمل توسط سازمان اوقاف سودان صورت می‌گیرد.^۳

در اردن جمع آوری وجوه نقد جهت تحقق وقف به شیوه اسناد قرضه (سند المقارضه) اجرایی شد. این اسناد یکی از قدیمی ترین و معروف ترین اوراق وقف محسوب می‌شود که ایده اولیه آن توسط دکتر سامی حمود به زمان وضع قانون بانک اسلامی اردن بر می‌گردد و در مرحله بعدی ایشان ایده بازپرداخت اسناد قرضه را به منظور بازسازی املاک موقوفه به وزارت اوقاف اردن ارائه داد و به همین منظور کمیته ای تشکیل شد که در نهایت منجر به تصویب قانون اسناد قرضه در سال ۱۹۸۱ گردید^۴ و شیوه استفاده آن در وقف بدین شرح است که از طریق انتشار این اوراق وجوهی بدست می‌آید که با آن امکان اجرای طرحی خاص و بهره برداری از آن مهیا می‌شود. پس از مدتی مشخص از در آمد حاصله از اجرای آن طرح، اصل پول قرضی و سود آن بازگردانده می‌شود، سپس کل پروژه بعنوان موقوفه تلقی می‌گردد و جهت اطمینان از تحقق این امر، دولت ضامن آن خواهد بود.^۵

۳-۳- وقف پول در ایران :

در حقوق ایران در راستای پذیرش وقف پول می‌توان گفت، مقصود از واژه « عین » در مواد ۵۵ و ۵۸ قانون مدنی همان « اصل » بکار رفته در حدیث نبوی می‌باشد چرا که با توجه مضاف واقع شدن کلمه عین به مال در ماده ۵۵، چنین حاصل می‌گردد که در اینجا مقصود از عین مال، همان خودمال یا اصل مال است.^۶ اگر چه در پول های کاغذی عینیت هم وجود دارد و از همین رو قابل قبض و اقباض است اما اصل در آن مالیتش می‌باشد. لذا با توجه به ماهیت اعتباری پول در نتیجه وقف پول، نمی‌توان حکم به از بین رفتنش داد چرا که مثل پول جانشین عین پول

می‌گردد و ارتكازی عرفی در پذیرش بقای اصل آن وجود دارد. به بیان دیگر در دید عرف، ارزش موضوع پول

^۱ - magda Ismail A.mohsin ,op.cit,۷۴

^۲ - Mahadi Ahmad, " cash waqf : Historical Evolution" , journal of Islamic finance , ۲۰۱۵ , ۶۳

^۳ - magda Ismail A.mohsin ,op .cit,۷۴-۷۵

^۴ - توفیق خطاب، کمال، « الصکوک الوقیة و دورها فی التتمیه »، جامعه الیرموک، ۲۰۰۶، ۱۲

^۵ - خیرالله، ولید، « سندات المقارضه مع حاله تطبیقه (اداره و تثمیر ممتلكات الأوقاف)، المعهد الاسلامی، ۱۹۸۹، ۱۴۹ - ۱۷۹)

^۶ - مصباحی مقدم، غلامرضا، سیاح، سجاد و نادری نورعینی، محمدمهدی، « امکان سنجی وقف سهام و پول، مدل صندوق وقف سهام و پول در

ایران »، جستارهای اقتصادی، ۱۳۸۸، ۱۲

چنان با عین آن مخلوط شده که انتقال و قبض آن به منزله انتقال و قبض اموال موضوع آن است^۱ و با توجه به ماهیت مثلی و قابلیت بقای شأنی آن، اگر چه پول دست به دست می شود اما باقی است و قابلیت انتفاع دارد فلذا وقف آن صحیح بوده و لازم نیست این بقای عرفی به منزله دائمی بودن آن تلقی شود چرا که هیچ مالی برای همیشه باقی نیست^۲. بلکه این خود وقف است که نباید موقت باشد و جهت اجرایی نمودن وقف پول میتوان از مدلهایی چون بانک وقف پول، صندوق قرض الحسنه وقفی و صندوق مشترک سرمایه گذاری وقف بهره برد^۳.

نتیجه گیری :

۱- هر چند از سوی برخی فقها، در تعریف وقف اشاره به حبس « عین » بجای حبس « اصل » شده است با این حال با عنایت به حدیث نبوی « **حَبْسِ اَصْلِ و سَبْلِ الثَّمَرِ** » بعنوان مهمترین مدرک در تعریف وقف، اینطور برداشت می گردد که در فقه تأکیدی بر اینکه مال موقوفه بصورت عین باشد وجود ندارد لذا با قبول این نگرش امکان گسترش حوزه اموال موقوفه مهیا می گردد.

۲- علیرغم اختلاف نظر فقها در جوار وقف پول، با توجه به اینکه دلیل قطعی بر لزوم عین بودن موقوفه وجود ندارد و با پذیرش ماهیت اعتباری برای پولهای امروزی، وقف آنها وقف مالیت بوده که با وجود استفاده و انتفاع، اصل آن همچنان باقی خواهد ماند و ارتکاز عرفی در تأیید آن وجود دارد چرا که ماهیت مثلی پول موجب می گردد مثل پول جانشین عین آن گردد و کماکان اصل پول باقی باشد. بعلاوه با استناد به اطلاقات و عموومات وارده، بعنوان مهترین دلیل بر جواز وقف پول، ممنوعیتی برای آن متصور نخواهد بود. در قانون مدنی ایران نیز با تغییر نگرش در تعریف وقف می توان برداشت نمود که مقصود از عین مال همان خود مال یا اصل مال است که در پول، این اصل همان مالیت بوده فلذا منعی در وقف آن وجود ندارد.

^۱ - کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی (دوره عقود معین) ج ۴، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵، ۲۱۱

^۲ - کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی (عطایا)، ۱۳۸۷، ۲۱۱

^۳ - پرداختن تفصیلی به مدلهای ارائه شده و راهکارهای حفظ پول وقف شده در این مدلها، نیازمند تحقیقی جداگانه بوده که در اینجا فرصت بیان آنها نیست.

۳- با کمک گرفتن از تجربیات کشورهای چون انگلیس ، کویت ، بحرین و قطر در چگونگی وقف پول ، می توان به وقف پول بعنوان یک ابزار مالی کارآمد در جهت فقرزدایی و ایجاد تحول اقتصادی و اجتماعی نگاه نمود بنحویکه از طریق ایجاد صندوقها یا بانک وقف پول امکان بهره گیری از پول در حوزه وقف میسر می باشد .

منابع :

قرآن کریم

عربی :

- ابن ادريس ، محمد بن منصور (۱۴۱۱ ق) ، السرائر لتحرير الفتاوى (ج ۳) ، مؤسسه نشر اسلامى ، قم
- ابن براج ، قاضى عبدالعزيز (۱۴۰۶ ق) ، المهذب (ج ۲) ، مؤسسه نشر اسلامى ، قم
- ابن عابدين ، محمدامين (۱۴۱۵ ق) ، رد المحتار على الدر المختار (ج ۴) ، دارالفكر ، بيروت
- ابن نجيم ، زين الدين (بى تا) ، البحر الرائق شرح كنز الدقائق (ج ۵) ، دارالكتاب الاسلامى ، قاهره
- ابن همام ، محمد بن عبدالواحد (بى تا) ، شرح فتح القدير (ج ۵) ، داراحياء التراث العربى ، بيروت
- المواق ، محمد بن يوسف ، التاج والاكليل لمختصر خليل (ج ۷) ، دارالكتب العلميه ، بيروت
- الميمان ، ناصر بن عبدالله (۱۴۳۰ ق) ، النوازل الوقفيه ، دارابن الجوزى ، المملكة العربيه السعوديه
- الهيتمى ، (بى تا) ، تحفه المحتاج فى الشرح المنهاج ، المكتبه التجاريه الكبرى بمصر
- بحراني - يوسف (۱۴۰۵ ق) ، حدائق الناظره فى الحكام العتره الطاهره (ج ۲۱) ، مؤسسه نشر اسلامى ، قم
- بلتاجى ، سعاد محمد عبدالجواد (۲۰۱۶ م) ، وقف النقود حقيقه و حكمه و طرق و ضوابط استثماره ، دراسه الفقيهيه مقارنه ، مجله كليه الشريعه و القانون (جامعه الأزهر)
- توفيق خطاب ، كمال (۲۰۰۶ م) ، الصكوك الوقفيه و دورها فى التنميه ، جامعه اليرموك ، اردن
- جوهرى ، اسماعيل بن حماد (۱۴۰۷ ق) ، الصحاح تاج اللغه و صحاح العربيه ، دارالعلم الملايين ، بيروت
- حلى ، ابوالقاسم جعفر بن حسن (محقق حلى) (۱۴۰۲ ق) ، المختصر النافع فى فقه الاماميه ، مؤسسه بعثت ، تهران
- حلى ، ابوالقاسم جعفر بن حسن (محقق حلى) (۱۴۰۹ ق) ، شرايع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام (ج ۲) ، مؤسسه اسماعيليان ، قم
- حلى ، حسن بن يوسف (علامه حلى) (۱۴۱۰ ق) ، ارشاد الاذهان (ج ۱) ، مؤسسه نشر اسلامى ، قم
- حلى ، حسن بن يوسف (علامه حلى) (۱۴۱۲ ق) ، قواعد الاحكام فى معرفه الحلال و الحرام (ج ۶) ، مؤسسه نشر اسلامى ، قم
- خمينى ، روح الله (۱۴۰۸ ق) ، تحرير الوسيله (ج ۲) ، مؤسسه اسماعيليان ، قم
- خمينى ، روح الله (۱۴۲۱ ق) ، البيع (ج ۳) ، مؤسسه نشر و تنظيم آثار امام خمينى (ره) ، تهران
- خويى ، ابوالقاسم (۱۴۱۰ ق) ، منهاج الصالحين (ج ۲) ، مدينه العلم ، قم
- خيرالله ، وليد (۱۹۸۹ م) ، سندات المقارضه مع حاله تطبيقه (اداره و تميمير ممتلكات الأوقاف) المعهد الاسلامى

- زحيلي ، وهبه (۲۰۰۲ م) ، المعاملات الماليه المعاصره ، دارالفكر ، دمشق
- زحيلي ، وهبه (۱۴۰۵ ق) ، الفقه الاسلامي و أدلته (ج ۸) ، دارالفكر ، دمشق
- سبزواري ، عبدالأعلى (۱۴۱۶ ق) ، مهذب الاحكام (ج ۲۲) ، دفتر السيد سبزواري ، قم
- سبزواري ، علي بن محمد (۱۳۷۹ ش) ، جامع الخلاف و الوفاق ، انتشارات زمينه سازان ظهور امام عصر (عج) ، قم
- سبزواري ، محمدباقر (بي تا) ، كفايه الاحكام (ج ۲) ، انتشارات مدرسه صدر ، اصفهان
- سيستاني ، سيدعلي (۱۴۱۵ ق) ، منهاج الصالحين (ج ۲) ، مكتب آيت الله العظمى السيد السيستاني ، قم
- سيوطي الرحبياني ، مصطفى (۱۴۱۵ ق) ، مطالب أولى النهي في شرح غايه المنتهى (ج ۴) ، المكتب الاسلامي ، دمشق
- شربيني شافعي ، شمس الدين محمد الخطيب (۱۴۱۵ ق) ، مغني المحتاج الي معرفه الفاظ المنهاج (ج ۳) ، دارالكتب العلميه ، بيروت
- صدر ، سيدمحمدباقر (۱۴۰۲ ق) ، الاسلام يقود الحياه ، دارالتعاريف المطبوعات ، بيروت
- صيمري ، مفلح بن حسن (۱۴۲۰ ق) ، غايه المرام في شرح شرايع الاسلام (ج ۲) ، دارالهادي ، بيروت
- طباطبائي ، محمد (بي تا) ، المناهل ، موسسه آل البيت ، قم
- طباطبائي يزدي ، محمدكاظم (بي تا) ، تكمله العروه الوثقى (ج ۱) ، مكتبه داوري ، قم
- طوسي ، محمدبن حسن (۱۳۸۶ ق) ، المبسوط في فقه الاماميه (ج ۳) ، المكتبه المرتضويه ، تهران
- طوسي ، محمدبن حسن (۱۴۱۱ ق) ، الخلاف (ج ۲) ، موسسه نشر اسلامي ، قم
- عاملي ، زين الدين بن علي (شهيد ثاني) (۱۴۱۳ ق) ، مسالك الافهام الي تنقيح شرايع الاسلام (ج ۵) ، موسسه المعارف الاسلاميه ، قم
- عاملي ، سيدمحمدجواد (۱۴۱۹ ق) ، مفتاح الكرامه (ج ۹) ، موسسه نشر اسلامي ، قم
- عاملي ، محمدبن مكّي (شهيد اول) (۱۴۱۲ ق) ، الدروس الشرعيه في فقه الاماميه (ج ۲) ، موسسه نشر اسلامي ، قم
- فخرالمحققين ، محمدبن حسن (۱۳۸۷ ق) ، ايضاح الفوائد في شرح اشكالات القواعد ، مطبعه العلميه ، قم
- قرطبي ، علي بن احمد ، المحلى بالآثار (ج ۸) ، دارالفكر ، بيروت
- كاساني ، علاء الدين ابوبكر (۱۴۰۶ ق) ، بدائع الصنائع في ترتيب الشرايع (ج ۶) ، دارالكتب العلميه ، بيروت
- كيدري ، قطب الدين (۱۴۱۶ ق) ، اصباح الشيعه بمصباح الشريعه ، موسسه امام صادق (ع) ، قم
- ليبيا ، محمد/ نقاسي ، محمدابراهيم (۱۴۳۰ ق) ، نظام وقف النقود و دوره في تنميه المرافق التربويه و التعليميه ،

- مرداوی دمشقی ، علاء الدین ابوالحسن (۱۴۱۹ ق) ، الانصاف فی معرفه الراجح من الخلاف علی مذهب الامام احمد بن حنبل ، داراحیاء التراث العربی ، بیروت
- مرغینانی ، علی بن ابی بکر (بی تا) ، الهدایه فی شرح بدایه المبتدی (ج ۳) ، دارالاحیاء التراث العربی ، بیروت
- مغنیه ، محمدجواد (۱۴۰۴ ق) ، الفقه علی مذاهب الخمسه ، دارالعلم ، بیروت
- مقدس اردبیلی ، احمد (۱۴۱۱ ق) ، مجمع الفائده و البرهان (ج ۸) ، موسسه نشر اسلامی ، قم
- نجفی ، محمدحسن (۱۴۰۴ ق) ، جواهر الکلام (ج ۲۸) ، دارالکتب الاسلامیه ، تهران
- نووی ، محیی الدین یحیی بن شرف ، المجموع شرح المذهب (ج ۱۶) ، www.waqfeya.net

فارسی :

- ابراهیمی سالاری ، تقی / سیدحسینی ، سیدمحمد (۱۳۹۱) ، بررسی فقهی وقف پول و آثار اقتصادی آن (با تأکید بر فقر و اشتغال) دو فصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی ، س ۱۹ ، شماره یک .
- اشرفی ، ملامحمد (۱۳۸۸) شعائر اسلام (ج ۲) ، انتشارات دانشگاه تهران .
- الهی ، محمد (۱۳۹۹) ، تحلیل حقوقی و فقهی عقود وقف و وکالت از نظام تکامل در مالزی و ایران ، فصلنامه پژوهشهای حقوقی میان رشته ای ، دوره اول ، شماره سوم .
- باریکلو ، علیرضا (۱۳۹۴) ، اموال و حقوق مالی ، انتشارات سمت ، تهران .
- حائری ، محمدحسن / عباسی ، طیبه (۱۳۸۶) ، بررسی فقهی وقف پول ، مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان ، سال ۶ ، شماره ۱۹ .
- خمینی ، روح الله (۱۴۲۲ ق) ، استفتائات امام خمینی (ج ۲) ، دفتر انتشارات اسلامی ، قم .
- خویی ، ابوالقاسم (۱۴۲۲ ق) ، توضیح المسائل ، موسسه احیاء آثار الامام الخویی ، قم .
- دادگر ، یدالله / سعادت فر ، جواد (۱۳۸۶) ، امکان سنجی وقف پول ، فصلنامه پژوهشهای اقتصادی ، سال هفتم ، شماره یک .
- داوید ، رنه ، (۱۳۷۵) نظامهای بزرگ حقوقی معاصر (ترجمه : حسین صفایی و دیگران) ، مرکز نشر دانشگاهی ، تهران .
- ساعی ، سیدمحمدهادی ، الهی ، محمد و نظری ، مریم (۱۳۹۵) ، تحلیل حقوقی انواع عقود تکافل در مالزی و ایران ، سومین کنفرانس بین المللی پژوهشهای نوین در مدیریت ، اقتصاد و علوم انسانی .
- طباطبائی ، سیدصادق (۱۳۹۲) ، بررسی فقهی وقف پول ، مجله نقد ، سال بیستم ، شماره یک .
- عبادی ، صادق (مترجم) (۱۳۸۶) ، ساختار وقف در جهان اسلام ، بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف ، تهران .
- عبده بروجردی ، محمد (۱۳۹۵) ، کلیات حقوق اسلامی ، انتشارات دانشگاه تهران
- عبده تبریزی ، حسین (۱۳۸۴) ، نهاد مالی صندوقهای وقفی در جهان و اصول اسلامی در ایران ، نشریه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع) ، ش ۲۵ .

- فلاح تفتی، فاطمه (۱۳۸۷) وقف پول، اطلاعات سیاسی اقتصادی، ش ۲۴۹ و ۲۵۰.
- قنواتی، جلیل، وحدتی شبیری، سیدحسن و عبدی پور، ابراهیم (۱۳۷۹)، حقوق قراردادها در فقه امامیه (ج ۱)، انتشارات سمت، تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۵)، حقوق مدنی (دوره عقود معین ۴)، شرکت سهامی انتشار، تهران
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۷)، حقوق مدنی (عطایا)، گنج دانش، تهران.
- لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۸)، حقوق اموال، گنج دانش، تهران.
- مصباحی مقدم، غلامرضا، سیاح، سجاد و نادری نورعینی، محمدمهدی (۱۳۸۸)، امکان سنجی وقف سهام و پول و مدل صندوق وقف سهام و پول در ایران، دو فصلنامه علمی جستارهای اقتصادی، ش ۱۲.

- Adel ,sarea(۲۰۱۹),Establishment of the first WAQF Bank in Bahrain : Exploratory study , the Journal of Developing
- D.j.Hoyton (۱۹۸۹),the law of trusts , sweet and Maxwell
- Magda Ismail A.Mohsin , (۲۰۱۲), waqf-shares:new product to finance old waqf properties , Bank and Bank systems
- Mohamed Ramjohn (۲۰۰۹) , Equity and trusts , USA and Canada , published by Routledge-Cavendish
- Mahadi Ahmad , (۲۰۱۵),cash waqf : Historical Evolution , journal of Islamic Finance of Quity AND Trusts , The class House - Samanta J Hepburn (۲۰۰۱) , PRINCIPLES , Wharton street .